

“NAXÇIVANQALA” TARİX-MEMARLIQ MUZEY KOMPLEKSİNDƏ NÜMAYİŞ ETDİRİLƏN DAŞ QOÇ HEYKƏLLƏRİNİN KİTABƏLƏRİ

Fəxrəddin SƏFƏRLİ,

AMEA-nın müxbir üzvü, AMEA

Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya

və Arxeologiya İnstitutunun direktoru, professor

hacifexreddin@yahoo.com.tr

AÇAR SÖZLƏR: *Naxçıvan, Naxçıvanqala, Badamlı, muzey, qoç heykəli.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Нахчыван, Нахчывангала, Бадамлы, музей, изваяние барана.*

KEY WORDS: *Nakhchivan, Nakhchivanqala, Badamlı, museum, statue of ram.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisi arasında “Naxçıvanqala”, “Köhnəqala”, “Torpaqqala” adı ilə tanınan qala orta əsrlərdə Naxçıvanın ictimai-siyasi, mədəni, xüsusilə hərbi həyatında mühüm rol oynamışdır. Məhz bu cəhətləri nəzərə alınaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun tapşırığı ilə Naxçıvanqalada 2010-cu ildən başlayaraq təbiilik və orijinallıq saxlanmaqla bərpa işləri aparılmış, onun əvvəlki görkəmi özünə qaytarılmışdır. Bərpa işləri başa çatdıqdan sonra Naxçıvanın qədim tarixi-mədəni irsinin mühafizəsini təmin etmək məqsədi ilə Ali Məclis Sədrinin 5 iyun 2013-cü ildə imzaladığı “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksinin yaradılması haqqındakı Sərəncamı əsasında “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksi yaradılmışdır [1]. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlərdə iştirak etmək üçün Naxçıvana gələn Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 7 aprel 2014-cü ildə “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksi ilə tanış olmuş, bununla əlaqədar tapşırıq və tövsiyələrini vermişdir [2, s.23-24].

Muzey qurularkən onun geniş sahəyə malik qala divarları içərisindəki həyəti də nəzərə alınmış, buraya gələn insanların seyr etməsi üçün muxtar respublikanın müxtəlif yaşayış məskənlərindən gətirilmiş maddi-mədəniyyət abidələri, o cümlədən bədii daşyonma sənəti nümunələri də qoyulmuşdur. Bu nümunələr içərisində daşdan hazırlanmış qoç və qoyun heykəli tipli qəbirüstü xatirə abidələri özünəməxsus yer tutur.

Qoç və qoyun heykəlləri, həmçinin onların qəbirlərin üstünə qoyulması adəti çox qədim tarixə malikdir. Qəbirüstü daş qoç və qoyun heykəllərinin yayılma arealını nəzərimizdə canlandırsaq, belə bir mənzərə aydın görünür ki, qəbirlərin üstünə bu tip abidələrin qoyulması adəti türk xalqlarına, xüsusilə oğuz türklərinə məxsusdur. Tədqiqatçıların fikrincə, bu adət oğuz türklərinin qədim dəfn adətləri ilə əlaqədar yaranmışdır [3, s.188]. Ədəbiyyat materiallarından məlum olur ki, Xakasiyada və Qazaxıstanda e.ə. II minillikdən [4, s.23], Cənubi Azərbaycanda

e.ə. I minillikdən [5, s.68], Monqolustanda eramızın VIII əsrindən türk xalqlarına məxsus mərhumların qəbirlərinin üstündə belə heykəllər qoyulmuşdur [4, s.23-24; 6, s.18]. Şimali Azərbaycanda da belə bir adət mövcud olmuş, ancaq İslamın qəbulundan sonra, xüsusilə İslamın intibah dövründə müəyyən müddət unudulmuşdur. Ona görə də Azərbaycanda, o cümlədən onun qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsində həmin dövrə aid bu tip qəbirüstü abidələrə rast gəlinmir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında apardığımız tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, qəbirlərin üstünə qoç və qoyun heykəllərinin qoyulması adəti təxminən XIV əsrdən başlayaraq tədricən dirçəlməyə başlamış, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyəti dövründə genişlənməmişdir. Məhz buna görə də Naxçıvan ərazisində indiyədək gəlib çatan qəbirüstü qoç və qoyun heykəllərindən az bir qismi XV əsrə, böyük əksəriyyəti XV əsrdən sonrakı dövrlərə, xüsusilə XVI-XVII əsrlərə aiddir.

Muzeyin ətrafında nümayiş etdirilən bu heykəllərdən bəzilərinin üstündə xalqımızın tarixinə, mədəniyyətinə, etnoqrafiyasına aid müxtəlif təsvirlər həkk olunmuşdur. Burada nümayiş etdirilən beş ədəd qoç heykəlinin üzərində ərəb əlifbası ilə müxtəlif məzmunlu kitabələr yazılmışdır.

1. Muzey binasının şimal-qərb hissəsində, həyətdə nümayiş etdirilən sarımtıl rəngli dağ daşından hazırlanmış bir ədəd qoç heykəli tipli qəbirüstü xatirə abidəsi (106x45x28sm) üzərində kitabə vardır (şəkil 1). Üzbəüz dayandıqda fiqurun sağ yanında “Mərhəmətli və bağışlayan Allahın adı ilə!”, arxa ayağı üzərində “Subhan Allah” (“Allaha eşq olsun!”), qabaq ayağı üzərində isə “və əl-Həmdü Lillah” (“və Allaha həmd olsun!”) kimi dini kəlamlar həkk edilmişdir. Buna oxşar kitabə mətninə Ordubad rayonunun Düylün kənd qəbiristanında qeydə aldığımız və tədqiq etdiyimiz bir ədəd daş qoç heykəli üzərində də rast gəlinmişdir [6, s.62; 8, s.83].

Qoç heykəlinin digər yanında yazılan kitabə müəyyən qədər aşındığı üçün yazını tam oxumaq mümkün olmamışdır. Kitabənin əvvəlində Qurani-Kərimin 55-ci (“ər-Rahmən”) surəsinin 26-cı ayəsi yazılmışdır: “(Yer) üzündə olan hər kəs (hər canlı) fanidir (ölümə məhkumdur)” [7, s.531].

Qurani-Kərimin bu ayəsindən sonra mərhum haqqında məlumat verən sözlər yazılmışdır. Ancaq orada həkk edilən sözlər aşınmaya məruz qaldığı üçün onlardan hələlik yalnız mərhumun vəfat tarixini oxumaq mümkün olmuşdur: “... 970-ci il” (miladi 1562-1563-cü il).

Heykəl ortadan sınıra qədər iki yerə bölünmüşdür.

2. Muzeyin həyətidə nümayiş etdirilən başqa bir qoç heykəli qırmızımtıl rəngli daşdan hazırlanmışdır (105x20x60 sm). Heykəlin ayaqları zaman keçdikcə sınıb məhv olmuşdur. Qoç heykəlinin sol yanında oyma üsulu ilə ərəb dilində dörd sətirdə kitabə həkk edilmişdir (şəkil 2). Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir:

“Onun sahibi Zeynal Bəkiridir. 1078-ci il”.

Kitabədən aydın olur ki, qoç heykəli hicri-qəməri təqviminə görə 1078-ci ildə (1667-1668-ci il) vəfat etmiş Zeynal Bəkiri adlı adamın xatirəsinə hazırlanmışdır. Kitabədə mərhumun vəfat tarixi “sənə” (il) sözünün üstündə və altında yazılmaqla iki dəfə həkk edilmişdir.

Qoç heykəli muzeyə Ordubad rayonunun Biləv kənd qəbiristanından gətirilmişdir. Ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəlində Biləv kənd qəbiristanında bu və digər qoç heykəlləri tərəfimizdən qeydə alınmış, tədqiq olunmuş və 1984-cü ildə nəşr etdirilən məqalədə onlar haqqında məlumat verilmişdir [8, s.49-55]. Sonradan Zeynal Bəkiriyə məxsus qoç heykəlinin üzərində həkk edilən kitabə də daxil olmaqla həmin məsələlər haqqında fəlsəfə doktoru dissertasiyasında bəhs olunmuşdur [6, s.64; 8, s.85-86].

3. Muzeyin arxa tərəfində qırmızımtıl rəngli daşdan hazırlanmış başqa bir qoç heykəli (şəkil 3) də nümayiş etdirilir. Heykəlin (107x48x28 sm) sol yanında iki sətirdə ərəb dilində kitabə həkk edilmişdir. Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Onun sahibi Cəbrailin oğlu Əlidir. 1086-cı il” (miladi 1675-1676-cı il).

4. Qalanın şərq tərəfdəki əsas giriş qapısından girərkən sol tərəfdə nümayiş etdirilən və günümüzədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatan heykəl diqqəti xüsusilə cəlb edir. Qoç heykəli muzeyə Şahbuz rayonunun Türkeş kənd qəbiristanından gətirilmişdir. Biz 1990-cı ilin yayında epigrafik material toplamaq məqsədilə Türkeş kəndinə səfərimiz zamanı kəndin mərkəzində, Türkeş çayının sağ sahilində təpənin yamacında yerləşən və təxminən 2 hektar sahəni əhatə edən qəbiristanda tədqiqat aparmışdıq. Həmin vaxt bu qoç heykəli qeydə alınaraq üzərində həkk olunan kitabə tədqiq olunsada, indiyədək nəşr etdirilməmişdir.

Boz rəngli sərt dağ daşından hazırlanmış bu qoç heykəli ilə (150x60x45 sm) üzbəüz dayandıqda sol yanında xatirəsinə hazırlandığı mərhumun haqqında ətraflı məlumat verən kitabə həkk edilmişdir (şəkil 4). Dörd sətirdə, ərəb dilində oyma üsulu ilə həkk olunmuş kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “1101-ci il. Məhəmmədqulunun Muradxan adlı oğlu. Əslən Badamlı sakini. Allahım, əgər bu şəxs günahkarlardanırsa, onu bağışla!” (miladi 1689-1690-cı il).

Kitabənin məzmunundan aydın olur ki, mərhum Muradxan Məhəmmədqu lu oğlu əslən indiki Şahbuz bölgəsinin Badamlı kəndindən olmuşdur. Görünür, Badamlı kəndində doğulub boya-başa çatan Muradxan hansı səbəbdənsə sonralar təxminən 7-8 km cənubda yerləşən Türkeş kəndinə köçmüş, həmin yerdə yaşamış, vəfat etdikdən sonra orada da dəfn edilmişdir. Qəbirin üstündə belə gözəl və möhtəşəm xatirə abidəsinin qoyulması onun zəmanəsinin sayılıb-seçilən və imkanlı şəxsiyyətlərindən olduğunu sübut edir. Onun xatirəsinə tərtib olunan belə məzmununda kitabəyə Naxçıvan Muxtar Respublikasının epigrafik abidələri içərisində, demək olar ki, indiyədək rast gəlinməmişdir. Ancaq Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim qəbiristanlığı”nda buna oxşar mətnli qəbirüstü xatirə abidəsinə, yəni Əlincəli Molla Həsənəlinin məzar kitabəsinə rast gəlinmişdir [9, s.108, 136].

Kitabənin sonunda qeyd olunan “Allahım, əgər bu şəxs günahkarlardanırsa onu bağışla!” fikri mərhumlara üçün qılınan cənazə namazının duasından bir parçadır [10, s.148].

Fiqurun o biri yanında isə qılınca təsviri həkk olunmuşdur.

Kitabənin məlumatından aydın olur ki, Şahbuz rayonunun Badamlı kəndi indi olduğu kimi XVII yüzillikdə də belə adlandırılmışdır.

5. Muzey binasının qərb tərəfində boz rəngli daşdan yonulmuş başqa bir qoç heykəli (şəkil

5) də nümayiş etdirilir. Heykəlin (97x48x38 sm) belindən başlayaraq sağ tərəfində oyma üsulu ilə kitabə yazılmışdır. Ancaq zaman keçdikcə daşın üstünü basan mamır kitabənin oxunuşunu çətinləşdirmişdir. Ona görə də kitabədən hələlik “Onun sahibi ... Məhəmməd ... oğlu ...” sözləri oxunmuşdur.

Qoç heykəlinin sol yanında isə İslamın doktrinası – “Lə iləhə illəllah, Muhəmmədən rəsul Allah” (“Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir”) sözləri həkk edilmişdir.

Qoç heykəlinin üzərində tarix olmasa da, oxşar abidələr ilə müqayisə edərək onu XVII əsrə aid etmək olar.

Muzey kompleksinin həyatında üzərində kitabə olan bu qoç heykəllərindən başqa bu tipli digər abidələr də mövcuddur. Həmin abidələrdən bəzisinin üzərində təsvirlər vardır. Məsələn, giriş qapısından daxil olarkən sağ tərəfdə qoyulan qoç heykəlinin (şəkil 6) sağ yanında kaman və qılınc, belində isə qabartma üsulu ilə günəş təsviri həkk edilmişdir.

Bu və digər qoç heykəllərinin üzərində həkk olunan təsvirlər xalqımızın mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, insanların peşəsini, məşğuliyyətini və s. öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çox sərt və digər daş növlərindən müxtəlif formada hazırlanan bu qoç və qoyun heykəllərinin hamısı naxçıvanlı ustalar tərəfindən hazırlanmışdır. Orta əsrlər zamanı bölgənin bir sıra yerlərində (Culfa, Kırna, Biləv, Tivi və s.) fəaliyyət göstərən daş üzərində işləmə mərkəzlərində hazırlanan bu abidələr və onların üzərində salınan təsvirlər təsdiq edir ki, keçmişdə Naxçıvan ərazisində bədii daşyonma sənəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Həmçinin bu abidələr üzərində ərəb əlifbasının müxtəlif xətləri ilə həkk edilmiş kitabələr orta əsrlər zamanı Naxçıvanda xəttatlıq sənətinin də inkişaf etdiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Şərq qapısı” qəzeti, 6 iyun 2013-cü il.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 90. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2014, 104 s.
3. Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в.н.э. Баку: Элм, 1976, 255 с.
4. Əfəndiyev R. Daşlar danışır... Neolit Dövründən-XIX yüzilliyədək. Bakı: Gənclik, 1980, 31 s.
5. Rzayev N. Əsrlərin səsi. Bakı: Azərnəşr, 1974, 86 s.
6. Сафарли Г. Эпиграфические памятники Нахчывана. Нахчыван: ИПО «Аджеми», 2017, 200 с.
7. Qurani-Kərim (Tərcümə: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev). Bakı, “Azərnəşr”, 1991.
8. Səfərov F. Ordubad rayonunun epigrafiq abidələrindən (XV-XX əsrin əvvəlləri). Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1984, № 1, s. 49-55.
9. Səfərlı H. Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafiqası abidələri. Bakı: MBM, 2009, 192 s.
10. Seyfəddin Yazıcı. Temel dini bilgiler (İtikat, ibadet, ahlak, siyer). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, 336 s.

Фахраддин Сафарли

**НАДПИСИ КАМЕННЫХ ИЗВАЯНИЙ БАРАНОВ
ДЕМОНСТРИРОВАННЫХ
В ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОМ МУЗЕЙНОМ КОМПЛЕКСЕ
«НАХЧЫВАНГАЛА»**

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о каменных изваяных баранов, демонстрированных во дворе историко-архитектурного комплекса «Нахчывангала». Пять изваяний в музее, привезенных из различных поселений автономной республики каменных изваяний баранов имеют надписи. А также на нескольких изваяниях выгравированы различные изображения. Эти надписи и изображения представляют сведения, относящиеся к средневековой истории и культуре Азербайджана. Также эти памятники доказывают, что в период средних веков в Нахчыване профессия художественной резьбы на камне и каллиграфия были на высоком уровне развития.

Fakhraddin Safarli

**THE INSCRIPTIONS OF STONE RAM SCULPTURE
DEMONSTRATED IN HISTORICAL-ARCHITECTURAL MUSEUM
COMPLEX “NAKHCHIVANQALA”**

SUMMARY

The article deals with sculptures are exhibited in the courtyard of the Historical-Architectural Museum Complex of “Nakhchivanqala”. There are inscriptions over 5 units of ram statues which are brought from the various settlements of the republic to the museum. Also, some of these ram sculptures are engraved on different drawings. These inscriptions and illustrations provide information about the history and culture of medieval period of Azerbaijan. Also, these monuments prove that the art of artistic stone chipped and calligraphy in the Middle Ages in Nakhchivan was at a high level of development.

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.
Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5*

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Şəkil 3.

Şəkil 4.

Şəkil 5.

Şəkil 6.